

**СЕМАНТИКА КОНТЕКСТУАЛЬНИХ
АНТОНІМІВ У МОВІ ПРОЗИ
П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО**

У статті досліджено семантичні особливості контекстуальних антонімів у художньому дискурсі П. Загребельного. За допомогою методу компонентного аналізу виявлено оказіональні семи в структурі значень низки авторських контрастивів. Наголошено, що в значеннях контекстуальних антонімів наявні не лише семантичні компоненти, а й власне стилістичні та оцінні (прагматичні) семи.

Ключові слова: антонім, контекстуальний антонім, значення, семантика, структура лексичного значення, художній дискурс.

В статье исследуются семантические особенности контекстуальных антонимов в художественном дискурсе П. Загребельного. С помощью метода компонентного анализа выделены окказиональные семи в структуре значений ряда авторских контрастивов. Сделан акцент на том, что в значениях контекстуальных антонимов наблюдаются не только семантические компоненты, но и собственно стилистические и оценочные (прагматические) семи.

Ключевые слова: антоним, контекстуальный антоним, значение, семантика, структура лексического значения, художественный дискурс.

The article investigates the semantic features of contextual antonyms in P. Zagrebelyni's literary discourse. Based on the linguistic science methodology of component analysis of the lexical meanings of the words identified occasional semas in the structure of author's contrastives of a series of writer's novels («I, Bohdan», «Evil» («Day for coming»), «Good devil», «From the point of view of eternity», «Traceless Lucas», «The Naked soul», «Stovpo-tvorinnia») that allow the emergence of the opposed relations to verbal lexical units in the language system usually do not form oppositional pairs. Using discourse-analysis of contextual antonyms attempt to show that the structures of their meanings are not only semantic components, but also the stylistic and evaluation (pragmatic) semas, which, unlike usual and occasional semas, can vary in their reception of readers-recipient. It is noticed that the presence of such individual author, «unconventional increments» in the inner structures of discursive contrastives generally extends the concept of the lexical meaning of word, functioning in a literary text. Lexical meaning of contextual units in connection with this provision may comment as semantic meaning, stylistic meaning, pragmatic meaning. The comparative analysis of contextual antonyms is conducted in

© Голікова Н. С., 2015

romanistics of artist on the basis of which revealed the specifics of their functioning and semantic-pragmatic potential in specific works. It is concluded that in P. Zahrebelnyi's artistic discourse such units acquire the status of idiostylestem, they are one of the most visible features of novelist's style of language. In further studies of artistic and literary heritage of the writer contextual antonyms necessary detail to classify and mark different components in the structures of their meanings.

Key words: antonym, contextual antonyms, meaning, semantics, structure of lexical meaning, fiction discourse.

Одним із пріоритетних напрямів розвитку лінгвістики початку ХХІ ст. є вивчення семантичного рівня мови. Представники сучасної науки, спираючись на здобутки лексико-та текстоцентричного розділів семантики, що закріпилися в другій половині ХХ ст., послідовно розроблюють раніше не досліджені проблеми цієї галузі. Актуальним постає питання функційно-семантичного опису мовних одиниць у різнотипних процесах комунікації. Значну увагу щодо цього мовознавці приділяють протиставлюваним словам – антонімам.

В українській мові антонімія – чи не найяскравіший вияв системності в лексиці. Протягом тривалого часу це явище було об'єктом студіювання переважно в межах лексикології. Незважаючи на те, що антонімічні відношення слугували предметом аналізу багатьох досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст., сучасний поступ вітчизняної лінгвістики потребує розширення аспектології протиставних відношень, у чому переконують, зокрема, виконані впродовж останнього десятиліття дисертаційні праці Н. Бобух [1], Н. Векуа [2], С. Завалій [3], К. Тараненко [8] та ін., у яких порушено низку нових проблем у зв'язку із семантичною, стилістичною, прагматичною тощо специфікою антонімів у мові та мовленні. На нашу думку, найменш дослідженим досі залишається аспект взаємодії протилежностей у тексті, закономірності використання антонімів, зокрема, у художньому творі.

Мета цієї статті полягає в описі семантичних і функційних особливостей контекстуальних антонімів у художньому дискурсі П. Загребельного. Основним завданням наукової публікації є виявлення специфіки авторської антонімії, що в контексті

почасти набуває okazіонального характеру й розширює усталені в мовній системі можливості лексем утворювати протиставлені за семантичним значенням пари.

В описовому мовознавстві антоніми традиційно розглядають з опертям на логічні й мовні категорії. Наприклад, у «Лингвистическом энциклопедическом словаре» (1990) зазначено: «Антонімія – універсальне явище, притаманне всім мовам світу. Його логічну основу створюють протилежні видові поняття, що являють собою межу вияву якості (властивості), визначеної родовим поняттям: *гарячий – холодний (температура), важкий – легкий (вага), падати – підніматися (вертикальний рух)* тощо» [6, с. 35–36].

Однак, вивчаючи семантичні особливості антонімів, потрібно звертатися не стільки до понять і реальних явищ, скільки до структури лексичних значень слів, що створюють мовну опозицію. Про це ще в середині ХХ ст. попереджав дослідників В. Комісаров: «Відразу можна відзначити, що протилежність значень слів-антонімів не пов'язана безпосередньо з якими б то не було явищами, які вони відображають. Немає підстав стверджувати, що слова-антоніми називають якісь особливі предмети або явища, протилежні самою своєю природою» [4, с. 53]. У цьому ми постійно переконуємося, виявляючи й аналізуючи контрастиви в художньому дискурсі П. Загребельного.

Наприклад, 'білий' і 'чорний' – це крайні точки в ряді понять, що виражають ознаку ахроматичного кольору. У логіці їх визначають як протилежні поняття (бо між ними можна розмістити щось третє, середнє), а в мовознавстві слова з відповідним поняттєвим віднесенням значень називають контрарними антонімами. Справді, у лексико-семантичній системі української мови прикметники *білий* і *чорний* здавна закріпилися як антонімічна пара. Утім, оскільки мовні одиниці можна реалізувати лише в мовленні, то будь-який контекст має здатність змінити семантичний характер опозиції. У романістиці П. Загребельного спостерігаємо вживання цих лексем як у прямому значенні, так і в семантично трансформованих:

А власне, як вона (Єлена) була одягнена? Плаття... Якись дві косі смужки. Чорна й біла. Нічого, крім чорного й білого. Здається, найліпші кольори для жінок. Єдині кольори. Біле для дня. Чорне – для ночі. Або – навпаки (3, с. 41). Антонімічну пару *білий – чорний* тричі повторено в контексті, що вже є стилістичним прийомом підсилення значущості антонімів, а в останньому випадку протиставлення слів у структурі їхніх значень спостерігаємо додаткові семи ‘день’ – ‘ніч’, що мають символічний характер і є семантично прозорими через сполучуваність кольористичних епітетів зі словоформами для дня і для ночі.

Лексеми-кольоративи загалом є полісемантичними, у художній літературі їх продуктивно вживають у переносних значеннях, що закріплюють образи-символи. Як відомо, художні епітети *білий* і *чорний* асоціюються з поняттями ‘світло’ – ‘темрява’, ‘добро’ – ‘зло’, ‘радість’ – ‘смуток’ тощо. У художньому дискурсі П. Загребельного простежуємо й інші зміни внутрішньої форми антонімів. Наприклад: *Матінка-війна змилується над козаком, сиру землю йому в голову покладе, чорних круків на біле тіло пошле, буйними вітрами славу рознесе (4, с. 442).* Речення, стилізоване під народну творчість, у романі «Я, Богдан» символізує протистояння двох непримиренних сил – козацтва (*біле тіло*) і всіх його ворогів (*чорні круки*).

Новим, власне авторським є вживання прикметникових форм *білий* і *чорний* в одному з контекстів роману «Добрий диявол»: *...попудивши глевтякувате старпомове тіло донизу, вона (сила стихії) зірвала його білого розкішного картуза і заліпила ним в обличчя Яковенкові, і той, до речі, переконався, що навіть найбільший картуз може створити враження абсолютно чорного, якщо ним так зненацька заліпити тобі в очі... (3, с. 104).* Інтегральна сема ‘колір’ у семантиці антонімів нейтралізується, водночас як сема ‘біль’ стає актуалізованою для обох лексем, що вступають у семантичне відношення кон’юнкції, називаючи одну й ту саму реалію – *білий картуз*, що, ставши знаряддям стихії, набув у відповідній ситуації не притаманних йому функційних ознак. На думку О. Тараненка, у таких

випадках можна говорити про семантичну нерівноправність членів антонімічного протиставлення, один з яких сильний, другий – слабкий [9, с. 34]. В аналізованому реченні слабким є антонім *білий*, тому що *білий* ніколи не асоціюється з поняттям білого, світлого, а словосполучення *білий білий* відсутнє в мовній системі. Контекстуальний вияв антоніма *чорний* потрібно розглядати як авторський, такий, що має оказіональне значення і є сильним членом опозиції, оскільки в реальному житті від сильного удару будь-яким предметом (навіть картузом білого кольору) людині насправді чорніє в очах, крім того, словосполучення *чорний білий* є нормативним.

Опрацьовуючи реалізацію семантичних відношень мовних антонімів *білий* і *чорний* у романістиці П. Загребельного, переконуємося в справедливості думки, що висловив В. Комісаров: «Навряд чи можна говорити, наприклад, що кольори *білий* і *чорний* за самою своєю природою більше протиставлені один одному, ніж крайні точки спектрального ряду *червоний* і *фіолетовий* (*інфрачервоний* і *ультрафіолетовий*)» [4, с. 53]. Мабуть, саме родова спорідненість понять і дає змогу письменникам так часто експериментувати з лексемами-кольоративами, що в мові не набули статусу антонімів.

Наприклад: *Чорна ніч, залита чорним дощем, і в ній проморги криваво-червоних вогників, що блукали між землею і небом, мов душі загиблих. Червоне й чорне, барви нашої страшної історії, а не самих тільки гаптованих сорочок та рушників, барви журби й радощів, життя й смерті* (4, с. 546). Семантичну основу для протиставлення лексем *червоний* і *чорний* у цьому контексті письменник створює, використовуючи дві пари мовних антонімів *журба* і *радість*, *життя* і *смерть*, і в такий спосіб автор розширює семантичну структуру прикметників, контекстуальні значення яких є символічними для українського народу.

Якщо опозицію *червоний* – *чорний* традиційно сприймають як стилістичну норму для літератури й фольклору, то протиставлення інших кольороназв у тексті є частіше ознакою ідіостилію, мірилом мовотворчості митця. У художньому дискурсі

П. Загребельного семантичну категорію антонімії репрезентують лексеми *чорний* і *голубий*, хоч слово *голубий* закріпило поняття, що зазвичай не створює контрасту з якимось іншим поняттям. Щоб визначити предметно-поняттєву основу оказіональної антонімічної пари *чорний* – *голубий*, потрібно познайомитися з макроконтекстом роману «Добрий диявол» і виявити в ньому потрібні мікроконтексти: *Дивився (Юрчик) **наївно-голубими очима** на всіх, і всі відразу збагнули, що ці очі неспроможні ховати в собі жодного почуття... Не очі – медалі за наївність. З такими очима, мабуть, найлегше вірити в ідолів (3, с. 84) і Завжди рожеве, в ніжному пушкові Юрчинове личко тепер посуворішало, потемніло, як стара ікона, але не це вразило Яковенка, не через це аж відхитнувся він од товариша. У того були **непроглядно чорні очі** (3, с. 137–138).* Після шторму, що став причиною катастрофи на кораблі, герої твору дивилися на світ по-іншому. Щоб створити портрет прикордонника Юрчика до і після пережитого на морі, письменник використав одну деталь – опис очей, їхній колір, передавши цим внутрішню боротьбу, біль, страх, що охопили хлопця і були для нього чорною ніччю посеред білого дня. Слабким членом у контекстуально зумовленій антонімічній парі *голубий* – *чорний* є, безперечно, перший, оскільки саме прикметник *голубий* замінений іншою назвою. Незважаючи на те, що обидва словосполучення *голубі очі* й *чорні очі* в мовній системі нормативні, оцінюючи ситуацію, описану в романі, розуміємо, що лише слово *чорний* ужито тут у переносному метафоричному значенні, для виникнення якого є реальні підстави: після такого жахіття очі людини будь-якого кольору можуть стати чорними.

На думку В. Комісарова, «протиставлення стає елементом значення слова, незалежним від конкретного контексту, тобто стає явищем мови, а не мовлення» [4, с. 54]. У цьому разі слова-антоніми мають регулярно відтворюватися в мовленні, протиставляючись один одному, адже без такого відтворення антонімічна пара припиняє своє існування. Художній дискурс П. Загребельного підтверджує семантичний статус мовних антонімів у багатьох контекстах. Наприклад: *Йому (Ляскову)*

личило все: і *смішне*, й *сумне* (3, с. 12); *І знаєш тепер тільки море та власну старість*, як колись знав *молодість*. Гадав, що ніколи не кінчається *молодість*, а виявилось навпаки: *найдовше тягнеться старість* (3, с. 72); *Так почалася ще одна моя битва, яка принесла мені найбільшу перемогу і найбільшу поразку водночас* (4, с. 533); *Плюс та мінус* буде нуль, «*так*» і «*ні*» теж дають ніщо, логічний нуль, як у електронній машині (2, с. 299); *В тому гігантському місті (Нью-Йорку), прекрасному й страшному водночас, вони (Лукас і Пат) були, може, найщасливіші коротким своїм щастям...* (1, с. 245) тощо.

Не заперечуючи цього загальнотеоретичного положення щодо явища антонімії, маємо наголосити, що в сучасному мовознавстві прийнято розглядати мовні і мовленнєві (контекстуальні) антоніми, які попередньо послуговували предметом дослідження в нашій праці. Контекстуальні антоніми як вияв мовленнєвого протиставлення значень полісемантів прокоментовано в низці підручників та спеціальних досліджень. Наприклад: «В українській мові існують антоніми: постійні (загальнономовні) і контекстуальні (є в певному тексті внаслідок переносного вживання слова) [7, с. 85]. Відомий український мовознавець М. Кочерган, детально вивчаючи проблему «слово і контекст», зауважує: «Розглядаючи слово як повноцінну мовну одиницю, не слід забувати, що реальне життя слово має лише в мовленні, а значить – у контексті. [...] Слово поза контекстом... має лише потенційне значення. Свою конкретну реалізацію семантика слова одержує в контексті, де одні значення нейтралізуються, а інші актуалізуються» [5, с. 13–14].

Контекст, як відомо, розширює семантичну структуру лексеми, формуючи, зокрема, okazionalні її значення. Цю функцію виконують усі без винятку художньо-літературні твори. У романістиці П. Загребельного надзвичайно продуктивними є okazionalні антоніми, прогнозовані численними контекстами. Наприклад, у реченні *...а внизу коло капітанського містка затято змагалися за помаранчеві рятувальні жилети стюард і Стіліанос, слуга й пан, лакей і хазяїн* (3, с. 111) антонімічну пару утворюють зазвичай не протиставлювані слова *стюард*

і *Стіліанос* лише тому, що контекстуальну опозицію підтримують наступні пари мовних антонімів-прикладок *слуга й пан, лакей і хазяїн*; конструкція – *Лежите, як герої, а панство валяється, як гнилі дерева* (4, с. 237) демонструє дві опозиції, першу з яких *лежите – валяються* можна вважати результатом стилістичного протиставлення лінгвальних синонімів, що в контексті репрезентують прихильне ставлення до козаків і зневажливе до польських панів. Друга okazіонально-антонімічна пара містить семантично слабкий складник *гнилі дерева*, що є метафоричною назвою панства, у структурі якої актуалізується сема ‘пропащість, загибель’. Саме поразка має спіткати шляхту у війні з героями-козаками.

Різномісний асоціативно-семантичний зрушення характерні й для багатьох інших лексем і словосполучень, що вступають в антонімічні відношення лише в певному контексті. Наприклад: *Ще вчора Україна воювала, сьогодні вчилася* (4, с. 581); *Народжені в глиняних хатах, тепер заявляли про своє право жити в палатах* (4, с. 582); *Під ногами – глиняста земля Київського городища. Кукулик і Кошарний чіпкі, як глина. А старий Дементій – м’який, як глина* (2, с. 192); *Уявіть наші панельні будинки через двісті років? Важко, правда? А Софія стоїть тисячу літ, і будували її наші малокультурні предки* (2, с. 275); *Джон вів у Стенфорді семінари з теоретичної фізики. Це не завважало йому повторювати всім, що він вірить в існування душі* (1, с. 6) тощо.

Контекстуальні антоніми в художньому дискурсі завжди помітні через те, що в їхніх значеннях наявні не лише семантичні компоненти, а й власне стилістичні та оцінні (прагматичні) семи. Лексичні опозиції – це специфічна риса ідіостилу белетриста, важливий засіб утілення авторських роздумів, почуттів, емоцій, що їх читачі повинні пізнати й наділити власними асоціаціями. Якщо структура лексичних значень антонімів об’єктивно формується поєднанням сем, що співвідносять внутрішні форми слів з реаліями навколишнього світу й поняттями про нього, то список індивідуальних «прирощень» до їхньої семантики, які в сучасній науці кваліфікують як прагматичні смисли, встановити

важко. У рецепції адресатів, яким письменник залишив у спадок свій неоціненний скарб, контекстуальні антоніми викликають суб'єктивні оцінки широкого спектру. Особливу гостроту емоцій читачі відчують, зокрема, у контекстах з однокореневими антонімами, що є небажаними в мові, але повсякчас випромінюють потужну енергію в прозі П. Загребельного. Наприклад: *Вони (проходи) підкреслювали її (дівчини) цілковиту незалежність в той час, як майже геометрично точна форма кола, де розташовувалися хлопці, свідчила про залізний закон залежності, в якій перебували всі вони...* (3, с. 177); *І Зіна простягла руку, щоб узяти піоняник, а чужа й нечужа мати дивилася на неї... і в очах у матері стояли сльози, і в Зіни теж сльози застигли в очах...*(3, с. 59); *Він! Наталка заметалася коло воріт, відчинила хвірточку, знову зачинила, вибігла на вулицю, знов забігла в двір, спробувала притулитися коло оголеного куща порічок, знов кинулася до воріт, прислухалася* (3, с. 64) тощо.

Зрозуміло, що виявлення прагматичних смислів в оказіональних значеннях проілюстрованих та багатьох інших контекстуальних антонімів потребує деталізації та спеціального дослідження. Усебічний аналіз семантичної категорії антонімії в художньому дискурсі П. Загребельного відкриває перспективи й для поглибленого вивчення таких активно продукованих автором стилістичних фігур, як антитеза, оксиморон, іронія.

Отже, загальномовні, контекстуальні та оказіональні антоніми є однією з найяскравіших ознак мовостилію П. Загребельного. Використовуючи їх у різних контекстах, белетрист дотримується основного принципу власної мовотворчості – «шукати справедливості і влади у слові, як це робили у всі віки великі письменники» (4, с. 669).

Бібліографічні посилання

1. **Бобух Н. М.** Антоніми в українській поетичній мові ХХ ст. : структурно-семантичний, функціонально-стилістичний і лексикографічний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Бобух. – К., 2009. – 36 с.

2. **Векуа Н. В.** Антонімія якісних прикметників у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Векуа. – К., 2006. – 21 с.
3. **Завалій С. Б.** Типологія оксиморонних синтагм у поезії другої половини ХХ – початку ХХІ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. Б. Завалій. – К., 2015. – 19 с.
4. **Комиссаров В. И.** Проблема определения антонима (О соотношении логического и языкового в семасиологии) / В. И. Комиссаров // Вопр. языкознания. – 1957. – № 2. – С. 49–58.
5. **Кочерган М. П.** Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова) : [монографія] / М. П. Кочерган. – Львів : Вища школа. Вид-во при Львівському ун-ті, 1980. – 184 с.
6. **Лингвистический энциклопедический словарь** [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 686 с.
7. **Микитюк О.** Сучасна українська мова : самобутність, система, норма [навч. посібн.] / Оксана Микитюк. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. – 440 с.
8. **Тараненко К. В.** Прагматика антонімії української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / К. В. Тараненко. – Дніпропетровськ, 2014. – 24 с.
9. **Тараненко О. О.** Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах / О. О. Тараненко // Укр. мова і літер. в школі. – 1977. – №1. – С. 32–40.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Загребельний Павло.** Безслідний Лукас / Павло Загребельний. – Х. : Фоліо, 2003. – 400 с.
2. **Загребельний Павло.** Зло / Павло Загребельний. – Х. : Фоліо, 2008. – 380 с.
3. **Загребельний Павло.** Твори в шести томах. Том шостий / Павло Загребельний. – К. : Дніпро, 1981. – 560 с.
4. **Загребельний Павло.** Я, Богдан / Павло Загребельний. – Х. : Фоліо, 2008. – 672 с.